

ἐκφράζεται, γιὰ νὰ κάμωμε ἀπ' αὐτὸν ἓνα δυνατὸ βοηθητικὸ τῆς φιλοσοφικῆς ἔρευνας. Ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὶς σχέσεις πού ὁ μυστικισμὸς διατηρεῖ μὲ τὴ θρησκεία, ἡ δεύτερη μᾶς φάνηκε ὅτι ἐπιβάλλεται. Ὅφειλομε τότε νὰ δοῦμε σὲ ποιὸ μέτρο ἡ μυστικὴ πείρα προεκτείνει ἐκείνην πού μᾶς ὁδήγησε στὴ θέση τῆς ζωτικῆς ὁρμῆς. Ὅσες πληροφορίες θὰ παρεῖχε στὴ φιλοσοφία, τούτῃ δῶ θὰ τὶς ἀνταπέδινε στὴ μυστικὴ πείρα μὲ μορφὴ ἐπιβεβαιωτικὴ.

Ἄς παρατηρήσωμε πρῶτα ὅτι οἱ μυστικοὶ ἀφίνουν κατὰ μέρος ὅ,τι ὀνομάζουμε «ψευδοπροβλήματα». Θὰ ποῦν ἴσως ὅτι οἱ μυστικοὶ δὲ θέτουν στὸν ἑαυτὸ τους κανένα πρόβλημα, καὶ θάχουν δίκιο. Δὲν εἶναι ὅμως λιγώτερο βέβαιον ὅτι μᾶς προσκομίζουν τὴν ἔμμεση ἀπάντηση σὲ ἐρωτήματα πού ὀφείλουν νὰ ἀπασχολοῦν τὸ φιλόσοφο, καὶ ὅτι δυσκολίες μπροστὰ στὶς ὁποῖες ἡ φιλοσοφία ἔκαμε ἄσχημα νὰ σταματήσῃ τὶς σκέφτονται οἱ μυστικοὶ ἔμμεσα σὰν ἀνύπαρχτες. Ἐδείξαμε ἄλλοτε ὅτι ἓνα μέρος τῆς μεταφυσικῆς στριφογυρίζει, συνειδητὰ ἢ ὄχι, γύρω στὸ ζήτημα νὰ μάθῃ γιατί ὑπάρχει κάτι : γιατί ἡ ὕλη, ἢ γιατί τὰ πνεύματα, ἢ γιατί ὁ θεός, παρὰ τίποτε ; Ἀλλὰ ἡ ἐρώτηση αὐτὴ προϋποθέτει ὅτι ἡ πραγματικότητα γεμίζει ἓνα κενό, ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ ὄν ὑπάρχει τὸ μὴ ὄν, τὸ τίποτε, ὅτι νόμῳ δὲ θὰ ὑπῆρχε τίποτε, ὅτι πρέπει τότε νὰ ἐξηγήσωμε γιατί, ἔργῳ, ὑπάρχει κάτι. Καὶ αὐτὴ ἡ προϋπόθεση εἶναι καθαρὴ αὐταπάτη, γιατί ἡ ἰδέα τοῦ ἀπόλυτου τίποτε ἔχει τόση ἀκριβῶς σημασία ὅση καὶ ἡ ἰδέα ἑνὸς στρογγυλοῦ τετραγώνου. Ἐπειδὴ ἡ ἀπουσία ἑνὸς πράγματος εἶναι πάντα ἡ παρουσία ἑνὸς ἄλλου — τὸ ὁποῖο προτιμοῦμε νὰ ἀγνοοῦμε, γιατί δὲν εἶναι ἐκεῖνο πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἢ ἐκεῖνο πού περιμέναμε —, μιὰ ἐξαφάνιση εἶναι πάντα μόνο μιὰ ἀντικατάσταση, εἶναι μιὰ ἐνέργεια μὲ δυὸ ὄψεις πού οἱ φιλόσοφοι συμφωνοῦν νὰ κυττάζουν μόνο ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά : ἡ ἰδέα τῆς κατάλυσης τῶν πάντων καταστρέφει λοιπὸν ἢ ἴδια τὸν ἑαυτό της, εἶναι ἀδιανόητη· εἶναι μιὰ ψευδο-ἰδέα, ἓνας ἀντικατοπτρισμὸς ἀπὸ παράσταση. Ἀλλὰ γιὰ λόγους πού ἐξηγοῦσαμε ἄλλοτε, ἡ ἀπάτη εἶναι φυσικὴ· ἔχει τὴν πηγὴ της στὰ βάθη τῆς διανόησης. Διεγείρει ζητήματα πού ἀποτελοῦν τὴν κύρια πρωταρχὴ τῆς μεταφυσικῆς ἀγωνίας. Αὐτὰ τὰ ζητήματα ὁ μυστικὸς θὰ κρίνῃ ὅτι οὔτε πού τίθενται κἀν : ἀπάτες τῆς ἐσωτερικῆς ὁρασῆς, ὀφείλονται στὴ σύσταση τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ, σβύνθουν καὶ ἐξαφανίζονται ὅσο κανεὶς ἀνεβαίνει πάνω ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ἀποψη. Γιὰ λόγους ἀνάλογους, ὁ μυστικὸς δὲ θὰ ἀνησυ-

χήση περισσότερο για τις συσσωρευμένες από τη φιλοσοφία δυσκολίες γύρω στα μεταφυσικά κατηγορούμενα τῆς θεότητας· δὲν τοῦ χρειάζονται προσδιορισμοὶ πού εἶναι ἀπλὲς ἀρνήσεις καὶ πού μόνο ἀρνητικὰ μποροῦν νὰ ἐκφραστοῦν· πιστεύει ὅτι βλέπει τί εἶναι ὁ θεὸς καὶ δὲν ἔχει καμμιά ὀπτασία τοῦ τί δὲν εἶναι ὁ θεός. Ὁ φιλόσοφος λοιπὸν θὰ πρέπει νὰ τὸν ἐρωτήσῃ γιὰ τὴ φύση τοῦ θεοῦ, πού ἄμεσα τὴ συλλαβαίνει σὲ ὅ,τι θετικὸ ἔχει, ἐννοῶ σὲ ὅ,τι εἶναι δυνατὸ νὰ συλλάβουν τὰ μάτια τῆς ψυχῆς.

Τὴ φύση αὐτῆ, γρήγορα θὰ τὴν ὀριζεν ὁ φιλόσοφος, ἂν ἤθελε νὰ δώσῃ διατύπωση στὸ μυστικισμό. Ὁ θεὸς εἶναι ἀγάπη, καὶ εἶναι ἀντικείμενο ἀγάπης: ὅλη ἡ εἰσφορὰ τοῦ μυστικισμοῦ αὐτῆ εἶναι. Γιὰ τὴ διπλὴ αὐτῆ ἀγάπη ποτὲ δὲν παύει ὁ μυστικὸς νὰ μιλά. Ἀτελεύτητη εἶναι ἡ περιγραφή του, γιὰ τὸ πρᾶγμα πού ἔχει νὰ περιγράψῃ εἶναι ἀνέκφραστο. Ἀλλὰ ἐκεῖνο πού λέγει καθαρά, εἶναι ὅτι ἡ θεία ἀγάπη δὲν εἶναι κάτι ἀπὸ τὸ θεό: εἶναι ὁ ἴδιος ὁ θεός. Στὴν ἐνδειξη αὐτῆ θὰ προσκολληθῆ ὁ φιλόσοφος πού θεωρεῖ πρόσωπο τὸ θεό, ἀλλὰ δὲ θέλει μολταῦτα νὰ πέσῃ σὲ ἓνα χονδροειδῆ ἀνθρωπομορφισμό. Θὰ σκεφτῆ, λόγου χάρι, τὸν ἐνθουσιασμό πού μπορεῖ νὰ πυροπολῆ τὴν ψυχῆ, νὰ κατατρώγῃ ὅ,τι βρίσκεται ἐκεῖ καί, ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα, νὰ παίρνῃ ὅλη τὴ θέση. Τὸ πρόσωπο συνταυτίζεται τότε μ' αὐτῆ τὴ συγκίνηση· ποτὲ μολταῦτα δὲν ἦταν σὲ τέτοιο σημεῖο ἴδιο μὲ τὸν ἑαυτό του· εἶναι ἀπλοποιημένο, ἐνωμένο, ἐντατικὰ τονωμένο. Κι οὔτε ποτὲ ἦταν τόσο φορτωμένο μὲ σκέψη, ἂν εἶναι ἀλήθεια, ὅπως ἐλέγαμε, ὅτι ὑπάρχουν δυὸ εἶδη συναισθημάτων, τὸ ἓνα ὑπο-νοητικὸ, πού εἶναι μόνο μιὰ διαταραχὴ πού ἐπακολουθεῖ μιὰ παράσταση, τὸ ἄλλο ὑπερ-νοητικὸ, πού προηγεῖται ἀπὸ τὴν ἰδέα καὶ πού εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ ἰδέα, μὰ πού θὰ ἀνθίζε ἰδέες ἂν ἤθελε, ψυχὴ τέλεια καθαρὴ, νὰ δώσῃ στὸν ἑαυτό της ἓνα σῶμα. Τί πιὸ οἰκοδομημένο, τί πιὸ σοφὸ ἀπὸ μιὰ συμφωνία τοῦ Μπετόβεν; Ἀλλὰ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς δουλειᾶς του γιὰ σύνταξη καὶ ἀνασύνταξη καὶ ἐκλογή, πού γινόταν στὸ νοητικὸ πεδίο, ὁ μουσικὸς ὄλο καὶ ἀνέβαινε πρὸς ἓνα σημεῖο πού βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὸ νοητικὸ πεδίο γιὰ νὰ ἀναζητήσῃ ἐκεῖ τὴν ἀποδοχὴ ἢ τὴν ἀρνήση, τὴν κατεύθυνση, τὴν ἐμπνευση: σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἦταν ἡ ἔδρα μιᾶς ἀδιαίρετης συγκίνησης πού τὴ βοήθοῦσε βέβαια ὁ νοῦς νὰ ἀποσαφηνιστῆ μὲ μουσικὴ, μὰ πού ἡ ἴδια ἦταν περισσότερο ἀπὸ μουσικὴ καὶ περισσότερο ἀπὸ νοῦς. Ἀντίθετα ἀπὸ τὴν ὑπο-νοητικὴν συγκίνηση, ἔμενε κάτω ἀπὸ τὴν ἐξάρτηση τῆς βούλησης. Γιὰ νὰ ἀναφερθῆ σ' αὐτὴν ὁ καλλιτέ-

χνης είχε κάθε φορά να καταβάλῃ προσπάθεια, ὅπως τὸ μάτι γιὰ νὰ κάμῃ νὰ ξαναφανῇ ἓνα ἄστρο πὸν ἀμέσως ξαναχάνεται ἐστὶν νύχτα. Συγκίνηση αὐτοῦ τοῦ γένους μοιάζει χωρὶς ἀμφιβολία, ἂν καὶ ἀπὸ πολὺ μακρῶν, μὲ τὴν ἔξοχὴ ἀγάπῃ πὸν εἶναι γιὰ τὸν μυστικὸ ἢ ἴδια ἢ οὐσία τοῦ θεοῦ. Πάντως ὁ φιλόσοφος θὰ πρέπει νὰ τὴ σκέφτεται, ὅταν ὅλο καὶ περισσότερο θὰ πιέζη τὴ μυστικὴ διαίσθηση γιὰ νὰ τὴν ἐκφράσῃ μὲ ὄρους τοῦ νοῦ.

Μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι μουσικός, ἀλλὰ εἶναι γενικὰ συγγραφέας· καὶ ἡ ἀνάλυση τῆς δικῆς του ψυχικῆς κατάστασης, ὅταν συνθέτῃ ἓνα ἔργο, θὰ τὸν βοηθήσῃ νὰ καταλάβῃ πῶς ἡ ἀγάπη, ἐστὶν ὁποῖα οἱ μυστικοὶ βλέπουν τὴν ἴδια τὴν οὐσία τῆς θεότητος, μπορεῖ νὰ εἶναι τὴν ἴδια ὥρα καὶ πρόσωπο καὶ δύναμη δημιουργίας. Κατὰ κανόνα, ὅταν γράφῃ, μένει ἐστὶν περιοχῇ τῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν λέξεων. Ἡ κοινωνία τοῦ παρέχει, κατεργασμένες ἀπὸ τοὺς προκατόχους του καὶ ἀποθηκευμένες μέσα ἐστὶν γλῶσσα, ἰδέες πὸν συνδυάζει μὲ νέον τρόπον, ἀφοῦ πρῶτα ὡς ἓνα σημεῖον τὶς ξανάπλασε γιὰ νὰ τὶς ἐτοιμάσῃ νὰ μποῦν ἐστὶν ἐκδηλωσὶς πὸν κάνει. Ἡ μέθοδος αὐτὴ θὰ δώσῃ ἀποτέλεσμα λίγον ἢ πολὺ ἱκανοποιητικόν, ἀλλὰ θὰ καταλήξῃ πάντα ἐστὶν ἀποτέλεσμα, καὶ ἐστὶν χρόνον περιορισμένον. Τὸ ἔργον πὸν ἔγινε μπορεῖ ἄλλωστε νὰ εἶναι πρωτότυπον καὶ δυνατόν· συχνὰ ἡ ἀνθρώπινη σκέψῃ θὰ ἐμπλουτισθῇ μ' αὐτό. Ἀλλὰ θὰ εἶναι μόνον αὔξησις τῆς ἀπόδοσις τοῦ ἔτους· ὁ κοινωνικὸς νοῦς θὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ ζῆ μὲ τὸ ἴδιον κεφάλαιον, μὲ τὶς ἴδιες ἀξίεις. Ὑπάρχει, τώρα, μιὰ ἄλλη μέθοδος σύνθεσις, πὸν φιλόδοξον, λιγώτερον σίγουρον, ἀνίκανον νὰ πῆ πότε θὰ καταλήξῃ καὶ ἀκόμη καὶ ἂν θὰ καταλήξῃ. Συνίσταται ἐστὶν ἐξανάβασμα, ἀπὸ τὸ διανοητικόν καὶ τὸ κοινωνικόν πεδίον, ὡς ἓνα σημεῖον τῆς ψυχῆς ἀπὸ ὅπου ξεκινᾷ ἀπαίτησις δημιουργίας. Τούτῃ τὴν ἀπαίτησις, τὸ πνεῦμα ἐστὶν ὁποῖον ἔχει τὴν ἔδραν τῆς δὲν μπόρεσε νὰ τὴ νοιώσῃ πλέον παρὰ μόνον μιὰ φορά ἐστὶν ζωῆς του, ἀλλὰ εἶναι πάντα ἐκεῖ, μοναδικὴ συγκίνηση, δόνησις ἢ ὄρμη πὸν ἤρθε ἀπὸ τὸ ἴδιον τὸ βάθος τῶν πραγμάτων. Γιὰ νὰ τῆς ὑπακούσῃ ὁλότερον, θὰ ἔπρεπε νὰ σφυρηλατήσῃ λέξεις, νὰ δημιουργήσῃ ἰδέες, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἐσήμαινε πὰ ἐπικοινωνία, καὶ κατὰ συνέπειαν οὔτε καὶ συγγραφή. Ὁ συγγραφέας θὰ δοκιμάσῃ μολαταῦτα νὰ πραγματώσῃ τὸ ἀπραγματοποίητον. Θὰ πᾶν νὰ ἀναζητήσῃ τὴν ἀπλὴν συγκίνηση, μορφὴ πὸν θὰ θέλῃ νὰ δημιουργήσῃ τὴν ὕλην τῆς, καὶ θὰ ὀδεύσῃ μαζί μ' αὐτὴν γιὰ νὰ συναντήσῃ τὶς ἐτοιμὰς κίβλας ἰδέες, τὶς λέξεις πὸν ὑπάρχουν, τέλος τὶς κοινωνικὰς διατομὰς τοῦ πραγματικοῦ. Σὲ ὅλον τὸ μῆ-

κος τοῦ δρόμου θὰ τῆ νοιώθῃ νὰ ἀποσαφηνίζεται μὲ σημεῖα βγαλμένα ἀπ' αὐτήν, θέλω νὰ πῶ μὲ ἀποσπάσματα τῆς ἴδιας τῆς δικῆς της ὑλοποίησης. Αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, πὺ τὸ καθένα τους εἶναι μοναδικὸ στό εἶδος του, πῶς νὰ τὰ κάμῃ νὰ συνταυτιστοῦν μὲ λέξεις πὺ ἐκφράζουν κίολας πράγματα ; Θὰ πρέπει νὰ βιάσῃ τις λέξεις, νὰ καταναγκάσῃ τὰ στοιχεῖα. Ἡ ἐπιτυχία δὲ θὰ εἶναι ποτὲ ἀκόμη ἐξασφαλισμένη· ὁ συγγραφέας ἀναρωτιέται κάθε στιγμή ἂν θὰ τοῦ δοθῇ νὰ φτάσῃ ὡς τὴν ἄκρῃ· γιὰ κάθε μερικὴ ἐπιτυχία εὐχαριστᾷ τὴν τύχη, ὅπως αὐτὸς πὺ κάνει λογοπαίγνια θὰ μπορούσε νὰ εὐχαριστήσῃ τις λέξεις πὺ μπῆκαν στό δρόμο του γιὰτι δόθηκαν στό παιχνίδι του. Ἄλλὰ ἂν φτάσῃ στό τέλος, θὰ πλουτίσῃ τὴν ἀνθρωπότητα μὲ σκέψη ἱκανὴ νὰ πάρῃ καινούργια ἄποψη γιὰ κάθε νέα γενεά, μὲ κεφάλαιο ἀπεριόριστα παραγωγικὸ τόκων καὶ ὄχι πιά μὲ ποσὸ πὺ θὰ δαπανηθῇ ἀμέσως. Τέτοιες εἶναι οἱ δυὸ μέθοδοι συγγραφικῆς σύνθεσης. Ἄς μὴν ἀποκλείουν ἀπόλυτα ἢ μιὰ τὴν ἄλλη, διακρίνονται ριζικά. Τῆ δεύτερῃ, τὴν εἰκόνα πὺ μπορεί αὐτὴ νὰ δώσῃ γιὰ τὴ δημιουργία τῆς ὕλης ἀπὸ τὴ μορφή, θὰ πρέπει νὰ σκέπτεται ὁ φιλόσοφος, γιὰ νὰ παραστήσῃ μέσα του σὰν δημιουργικὴ ἐνέργεια τὴν ἀγάπη ὅπου ὁ μυστικὸς βλέπει τὴν ἴδια τὴν οὐσία τοῦ θεοῦ.

Ἡ ἀγάπη αὐτὴ ἔχει ἀντικείμενο ; Ἄς παρατηρήσωμε ὅτι συγκίνηση ἀνώτερης τάξης εἶναι αὐτάρκης. Ἡ δεῖνα ὑψηλὴ μουσικὴ ἐκφράζει τὴν ἀγάπη. Δὲν εἶναι ὅμως ἢ ἀγάπη κανενός. Ἄλλη μουσικὴ θὰ εἶναι ἄλλη ἀγάπη. Θὰ ἔχωμε ἐδῶ δυὸ ξεχωριστὲς συναισθηματικὲς ἀτμόσφαιρες, δυὸ διαφορετικὰ ἀρώματα, καὶ στὶς δυὸ περιστάσεις ἢ ἀγάπη θὰ χαρακτηριστῇ ἀπὸ τὴν οὐσία της, ὄχι ἀπὸ τὸ ἀντικείμενό της. Εἶναι πάντα δύσκολο νὰ ἀντιληφτοῦμε ἐνεργητικὴ ἀγάπη, πὺ δὲ θὰ ἀπευθυνόταν σὲ τίποτε. Πράγματι, οἱ μυστικοὶ ὁμόφωνα μαρτυροῦν ὅτι ὁ θεὸς ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ μᾶς, ὅπως ἐμεῖς ἔχομε ἀνάγκη ἀπὸ τὸ θεό. Γιὰτι θὰ εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ μᾶς, ἂν ὄχι γιὰ νὰ μᾶς ἀγαπᾷ ; Τέτοιο θὰ εἶναι ἀσφαλῶς τὸ συμπέρασμα τοῦ φιλοσόφου πὺ προσκολλᾷται στὴ μυστικὴ πείρα. Ἡ Δημιουργία θὰ τοῦ φανῇ σὰν ἐπιχείρηση τοῦ θεοῦ γιὰ νὰ δημιουργήσῃ δημιουργούς, γιὰ νὰ προσεταιριστῇ ὄντα ἄξια τῆς ἀγάπης του.

Θὰ δίσταζε κανεὶς νὰ τὸ ἀποδεχτῇ αὐτό, ἂν ἐπρόκειτο μόνο γιὰ τοὺς μέτριους κατοίκους τῆς γωνιάς τοῦ σύμπαντος πὺ ὀνομάζεται Γῆ. Ἄλλὰ, τὸ ἐλέγαμε ἄλλοτε, εἶναι πιθανόν ὅτι ἢ ζωὴ ἐμψυχώνει ὅλους τοὺς πλανῆτες τοὺς προσαρ-

τημένους σὲ ὅλα τὰ ἄστρα. Παίρνει βέβαια ἐκεῖ ἡ ζωὴ, μὲ τοὺς ποικίλους ὄρους πού βρῖσκει, τὶς πιὸ ποικίλες μορφές καὶ τὶς πιὸ ἀπομακρυσμένες ἀπὸ ὅ,τι φανταζόμαστε· ἀλλὰ παντοῦ ἔχει τὴν ἴδια οὐσία, πού συνίσταται στὴ βαθμιαία συσσωρευση δυναμικῆς ἐνέργειας γιὰ νὰ τὴ δαπανήσῃ ἀπότομα σὲ ἐλεύθερες πράξεις. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ διστάσῃ ἀκόμη νὰ τὴν ἀποδεχτῆ, ἂν θεωροῦσε τυχαία τὴν ἐμφάνισή, ἀνάμεσα στὰ ζῶα καὶ τὰ φυτὰ πού συνοικίζουν τὴ γῆ, ἐνὸς ἔμψυχου ὄντος σὰν τὸν ἄνθρωπο, πού εἶναι ἱκανὸ νὰ ἀγαπᾷ καὶ νὰ ἀγαπιέται. Ἀλλὰ ἐδείξαμε ὅτι τούτῃ ἡ ἐμφάνισή, ἂν δὲν ἦταν προσδιωρισμένη ἀπὸ πρῖν, οὔτε στάθηκε ὁμως καὶ κάτι τὸ τυχαῖο. Ἄν καὶ εἶχε καὶ ἄλλες γραμμὲς ἐξέλιξης πλάϊ σ' αὐτὴν πού ὀδηγεῖ στὸν ἄνθρωπο, καὶ μολονότι στὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο ὑπάρχει ἀτέλεια, μπορεῖ κανεὶς νὰ πῆ, πολὺ κοντὰ στὴν πείρα κρατημένος, ὅτι ὁ λόγος γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ζωῆς πάνω στὸν πλανήτη μας εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Τέλος θὰ ὑπῆρχε ἀκόμη τόπος γιὰ δισταγμό, ἂν κανεὶς πίστευε ὅτι τὸ σύμπαν εἶναι οὐσιαστικὰ ἀκατέργαστη ὕλη, καὶ ὅτι ἡ ζωὴ ἦρθε νὰ προστεθῆ πάνω στὴν ὕλη. Δείξαμε ἀντίθετα ὅτι ἡ ὕλη καὶ ἡ ζωὴ, ὅπως τὴν ὀρίζομε, δόθηκαν μαζὶ καὶ ἀλληλέγγυα. Ὑπὸ τοὺς ὄρους αὐτοὺς, τίποτε δὲν ἐμποδίζει τὸ φιλόσοφο νὰ ὠθήσῃ ὡς τὴν ἄκρῃ τὴν ἰδέα πού τοῦ ὑποβάλλει ὁ μυστικός, ἐνὸς σύμπαντος πού δὲ θὰ ἦταν παρὰ ἡ ὄρατὴ καὶ ἀπτὴ ἀποψη τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἀνάγκης νὰ ἀγαποῦμε, μὲ ὅλες τὶς συνέπειες πού συνεπάγεται τούτῃ ἡ δημιουργικὴ συγκίνηση, ἐννοῶ τὴν ἐμφάνισή ἔμψυχων ὄντων ὅπου τούτῃ ἡ συγκίνηση βρῖσκει τὴν πλήρωσή της, καὶ ἀπειρίας ἄλλων ἔμψυχων ὄντων, δίχως τὰ ὁποῖα δὲ θὰ μπορούσαν τὰ πρῶτα νὰ ἐμφανιστοῦν, καὶ τέλος, μιᾶς ἀπροσμέτρητης ὑλικότητος, δίχως τὴν ὁποῖα ἡ ζωὴ δὲ θὰ ἦταν δυνατή.

Ξεπερνοῦμε ἔτσι, ἀσφαλῶς, τὰ συμπεράσματα τῆς «δημιουργικῆς ἐξέλιξης» (1). Θελήσαμε νὰ μείνωμε ὅσο εἶναι δυνατό κοντὰ στὰ γεγονότα. Δὲν ἐλέγαμε τίποτε πού νὰ μὴ μπορῆ μιὰ μέρα νὰ τὸ βεβαιώσῃ ἡ βιολογία. Ὡς ὅτου ἔρθει αὐτὴ ἡ ἐπιβεβαίωση, εἴχαμε ἀποτελέσματα τὰ ὁποῖα ἡ φιλοσοφικὴ μέθοδος, ὅπως τὴν ἐννοοῦμε, μᾶς ἐπέτρεπε νὰ τὰ θεωρήσωμε σωστά. Ἐδῶ εἴμαστε πιά στὸ πεδίο τοῦ πιθανοῦ. Ἀλλὰ δὲ θὰ

1. Ἐνα ἀπὸ τὰ κυριώτερα ἔργα τοῦ Μπέρξον.—Σ. τ. μ.

μπορούσαμε να επαναλάβουμε αρκετά, ότι η φιλοσοφική βεβαιότητα επιδέχεται σταθμούς, ότι επικαλείται ταυτόχρονα και τη διαίσθηση και το συλλογισμό, και ότι, αν η διαίσθηση που στηρίζεται στην επιστήμη είναι επιδεκτική για προέκταση, αυτό μπορεί να γίνει μόνο από τη μυστική διαίσθηση. Τωόντι, τα συμπεράσματα που μόλις παρουσιάσαμε συμπληρώνουν φυσικά, αν και όχι αναγκαία, τα συμπεράσματα προγενεστέρων εργασιών μας. Δημιουργική ενέργεια που θα ήταν αγάπη, και που θα ήθελε να ανασύρει από τον εαυτό της όντα αξια να αγαπηθούν, θα μπορούσε έτσι να σπείρει κόσμους που η υλικότητα των, σαν αντίθετη στη θείκη πνευματικότητα, θα ήταν απλώς η έκφραση της διάκρισης ανάμεσα σε ό,τι δημιουργήθηκε και σε κείνον που δημιουργεί, ανάμεσα στις νότες της συμφωνίας βαλμένες τη μια δίπλα στην άλλη, και την αδιαίρετη συγκίνηση που τις άφησε να πέσουν έξω απ' αυτήν. Σε καίθεναν απ' αυτούς τους κόσμους, ζωτική όρμη και ακατέργαστη ύλη θα ήταν οί δυο συμπληρωματικές όψεις της δημιουργίας, όπου η ζωή ανασύρει από την ύλη, που διασχίζει, την υποδιαίρεσή της σε χωριστά όντα, και όπου οί δυνάμεις που φέρνει μέσα της μένουν συγχωνευμένες μαζί σε όσο μέτρο το επιτρέπει το έκτατον της ύλης, η όποία τις εκδηλώνει. Τούτη η έρμηνεία δε στάθηκε δυνατή στον πλανήτη μας' όλα κάνουν να πιστέψωμε ότι η ύλη που βρέθηκε έδω συμπληρωματική της ζωής ήταν λίγο κατάλληλη για να ευνοήση την όρμη. Η πρωταρχική λοιπόν ώθηση έδωσε εξελικτικές προόδους διασπασμένες, αντί να μείνη αδιαίρετη ως την άκρη. Ακόμη και στη γραμμή όπου έπέρασε το ουσιαστικό μέρος αυτής της ώθησης, εξάντλησε στο τέλος το αποτέλεσμα της, η καλύτερα ως ευθύγραμμη κίνηση έπαθε μεταστροφή σε κυκλική κίνηση. Η ανθρωπότητα, που είναι στην άκρη αυτής της γραμμής, γυρίζει σ' αυτό τον κύκλο. Αυτό ήταν το συμπέρασμά μας. Για να προεκτείνωμε τις γραμμές με άλλο τρόπο παρά με αυθαίρετες υποθέσεις, δε θα είχαμε παρά να ακολουθήσωμε την ένδειξη του μυστικού. Το ζωτικό ρεύμα που διαπερνά την ύλη, και που ασφαλώς είναι ο λόγος της ύπαρξής της, το παίρναμε απλά για δεδομένο. Για την ανθρωπότητα, που είναι στην άκρη της κύριας κατεύθυνσης, δεν αναρωτηθήκαμε αν είχε κανέναν άλλο λόγο για την ύπαρξή της εκτός από τον ίδιο τον εαυτό της. Τη διπλή τούτη ερώτηση, η μυστική ενόραση τη θέτει με την απάντηση που δίνει σ' αυτήν. Καλέστηκαν στην ύπαρξη όντα που ήταν προωρισμέ-

να να αγαποῦν καὶ να τὰ ἀγαποῦν, γιατί ἡ δημιουργικὴ ἐνέργεια μὲ τὴν ἀγάπη πρέπει να ὀριστῆ. Χωρισμένα ἀπὸ τὸ θεό, πού εἶναι ἡ ἴδια αὐτὴ ἡ ἐνέργεια, δὲ μπορούσαν να προβάλουν παρὰ μόνο σὲ ἓνα σύμπαν, καὶ γι' αὐτὸ πρόβαλε τὸ σύμπαν. Στὴ μερίδα τοῦ σύμπαντος πού ἀποτελεῖ τὸν πλανήτη μας, πιθανῶς σὲ ὁλόκληρο τὸ πλανητικὸ μας σύστημα, γιὰ να παραχθοῦν τέτοια ὄντα, ἔπρεπε να ἀποτελέσουν ἓνα εἶδος, καὶ αὐτὸ τὸ εἶδος ἔκαμε ἀναγκαῖο ἓνα πλῆθος ἄλλων, πού στάθηκαν ἡ προετοιμασία, τὸ στήριγμα, ἢ τὸ ξέπεσμά του : ἄλλοῦ ἴσως να ὑπάρχουν μόνο ἄτομα ριζικά διακεκριμένα, καὶ ἂν ὑποθέσωμε ὅτι εἶναι ἀκόμη πολλαπλά, ἀκόμη θνητά· μπορεί τότε καὶ να πραγματώθηκαν μὲ μιᾶς καὶ πλέρια. Πάντως ἀπάνω στὴ γῆ, τὸ εἶδος πού εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ὅλων τῶν ἄλλων εἶναι, μόνο μερικά, ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτός του. Οὔτε πού θὰ τὸ σκεπτόταν να γίνῃ ὅλος ὁ ἑαυτός του, ἂν μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους του δὲν κατόρθωναν, μὲ ἀτομικὴ προσπάθεια πού ἤρθε να προστεθῆ στὴ γενικὴ ἐργασία τῆς ζωῆς, να σπάσουν τὴν ἀντίσταση πού πρόβαλλε τὸ ὄργανο, να νικήσουν τὴν ὑλικότητα, να ξαναβροῦν τέλος τὸ θεό. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ εἶναι οἱ μυστικοί. Ἄνοιξαν δρόμο ὅπου ἄλλοι ἄνθρωποι θὰ μπορούν να βαδίζουν. Μὲ τὸ ἴδιο ἔργο τους ἔδειξαν στὸ φιλόσοφο ἀπὸ ποῦ ἐρχόταν καὶ ποῦ πορευόταν ἡ ζωὴ.

Δὲν κουράζονται να ἐπαναλαμβάνουν ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι κάτι τὸ πολὺ μικρὸ πάνω στὴ γῆ, καὶ ἡ γῆ μέσα στὸ σύμπαν. Ὅμως, ἀκόμη καὶ μὲ τὸ σῶμα του, πολὺ ἀπέχει ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὸ σημεῖο να κατέχη τὴν ἐλάχιστη θέση πού συνήθως τοῦ παραχωροῦν, καὶ μὲ τὴν ὁποία ἦταν εὐχαριστημένος ὁ ἴδιος ὁ Πασκάλ ὅταν περιόριζε τὸ «σκεπτόμενο καλάμι» να εἶναι ὑλικά μόνο καλάμι. Γιατί ἂν τὸ σῶμα μας εἶναι ἡ ὕλη στὴν ὁποία προσαρμόζεται ἡ συνείδησή μας, τότε ἔχει τὴν ἴδια ἔκταση μὲ τὴ συνείδησή μας, καταλαβαίνει ὅ,τι ἀντιλαμβανόμαστε, πηγαίνει ἴσαμε τὰ ἄστρα. Ἀλλὰ τὸ ἀπροσμέτρητο αὐτὸ σῶμα μεταβάλλεται κάθε στιγμή, καὶ κάποτε ριζικά, μὲ τὴν πιὸ ἐλαφρὴ μετατόπιση ἑνὸς μέρους του πού κατέχει τὸ κέντρο του, καὶ πού περιορίζεται σὲ ἐλάχιστο διάστημα. Τὸ ἐσωτερικὸ καὶ κεντρικὸ αὐτὸ σῶμα εἶναι πάντα παρόν. Δὲν εἶναι μόνο παρόν, ἀλλὰ ἐνεργεῖ : μ' αὐτό, καὶ μόνο μ' αὐτό μπορούμε να βάζουμε σὲ κίνηση ἄλλα μέλη τοῦ μεγάλου σώματος. Καὶ ἐπειδὴ ἐκεῖνο πού λογαριάζεται εἶναι ἡ δράση, ἐπειδὴ ἐννοεῖται ὅτι εἴμαστε ἐκεῖ ὅπου δροῦμε, συνηθίζουν να περικλείουν τὴ συνείδηση στὸ

ἐλάχιστο σῶμα, νὰ ἀμελοῦν τὸ ἀπροσμέτρητο σῶμα. Τοὺς φαίνεται μάλιστα ὅτι τοὺς τὸ ἐπιτρέπει ἡ ἐπιστήμη, ἡ ὁποία θεωρεῖ τὴν ἐξωτερικὴ ἀντίληψη ἐπιφαινόμενο τῆς ἐνδο-ἐγκεφαλικῆς διαδικασίας στὴν ὁποία ἀνταποκρίνεται: ὅ,τι λοιπὸν ἀντιλαμβάνεται κανεὶς ἀπὸ τὸ πῶς μεγάλο σῶμα θὰ ἦταν μόνο ἓνα φάντασμα πού τὸ μικρότερο σῶμα τὸ προβάλλει πρὸς τὰ ἔξω. Ἀφαιρέσαμε τὸ προσωπεῖο ἀπὸ τὴν ἀπάτη πού ἡ μεταφυσικὴ αὐτὴ περικλείει (1). Ἄν ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μικροῦ μας ὀργανωμένου σώματος (ὀργανωμένου ἀκριβῶς γιὰ τὴν ἄμεση δράση) εἶναι ὁ τόπος τῶν τωρινῶν μας κινήσεων, τὸ μεγάλο μας ἀνόργανο σῶμα εἶναι ὁ τόπος γιὰ τὶς ἐνδεχόμενες καὶ θεωρητικὰ δυνατὲς πράξεις μας: ἐπειδὴ τὰ ἀντιληπτικὰ κέντρα τοῦ ἐγκεφάλου εἶναι οἱ πρόσκοποι καὶ οἱ προπαρασκευαστὲς αὐτῶν τῶν πράξεων καὶ διαγράφουν ἐσωτερικὰ τὸ σχέδιό των, ὅλα γίνονται σὰν νὰ ἦταν οἱ ἐξωτερικὲς ἀντιλήψεις μας κατασκευασμένες ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλό μας καὶ σὰν νὰ τὶς προβάλλῃ ὁ ἐγκέφαλός μας στὸ διάστημα. Ἀλλὰ ἡ ἀλήθεια εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ: βρισκόμαστε πραγματικά, ἂν καὶ μὲ μέλη τοῦ ἑαυτοῦ μας πού ἀδιάκοπα ποικίλλουν καὶ στὰ ὁποῖα ἐδρεύουν μόνο δυναμικὲς πράξεις, σὲ ὅ,τι ἀντιλαμβανόμαστε. Ἄς πάρουμε τὰ πράγματα ἀπὸ αὐτὸ τὸ πλάγι καὶ δὲ θὰ ποῦμε πιά οὔτε γιὰ τὸ σῶμα μας ὅτι χάνεται μέσα στὸ ἀπροσμέτρητο τοῦ σύμπαντος.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι, ὅταν μιλοῦν γιὰ τὴ μικρότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ γιὰ τὴ μεγαλοσύνη τοῦ σύμπαντος, σκέπτονται τόσο τὸ πολὺπλοκο τοῦ σύμπαντος ὅσο καὶ τὶς διαστάσεις του. Ἐνα πρόσωπο κάνει τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶναι ἀπλό: ὁ ὕλικός κόσμος ἔχει τέτοια πολυπλοκότητα πού ξεπερνᾷ κάθε φαντασία: τὸ πῶς μικρὸ ὄρατὸ μόριο ὕλης εἶναι κιόλας μόνο του ἓνας κόσμος. Πῶς νὰ δεχτοῦμε ὅτι τοῦτο τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει ἄλλο λόγο ὑπαρξεως ἀπ' αὐτό; Ἀλλὰ ἄς μὴν ἀφήνωμε τὴ δειλία νὰ μᾶς κυριεύῃ. Ὅταν βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μέρη πού ἡ ἀπαρίθμησή τους συνεχίζεται ἄπειρα, ἴσως τὸ ὅλο νὰ εἶναι ἀπλό, καὶ νὰ τὸ κυττάζωμε ἀπὸ τὴν ἀνάποδη. Φέρετε τὸ χέρι σας ἀπὸ ἓνα σημεῖο σὲ ἄλλο: γιὰ σᾶς πού τὸ ἀντιλαμβάνεστε ἀπὸ μέσα, τοῦτο εἶναι μιὰ ἀδιαίρετη κίνηση. Ἀλλὰ ἐγὼ πού τὸ ἀντιλαμβάνομαι ἀπ' ἔξω, καὶ προσηλώνω τὴν προσοχή μου στὴ γραμμὴ πού διέτρεξε

1. Matière et Mémoire, Παρίσι, 1896. Βλέπε ὅλο τὸ πρῶτο κεφάλαιο.—Σ. τ. σ.

τὸ χέρι, λέγω μέσα μου ὅτι χρειάστηκε πρῶτα νὰ διατρέξῃ τὸ πρῶτο ἥμισυ τοῦ διαστήματος, ἔπειτα τὸ μισὸ τοῦ ἄλλου μισοῦ, ἔπειτα τὸ μισὸ ἀπὸ αὐτὸ πὺ ἀπομένει, καὶ ἔτσι σὲ συνέχεια : θὰ μπορούσα νὰ συνεχίσω δισεκατομμύρια αἰῶνες, ποτὲ δὲ θὰ ἐξαντλοῦσα τὴν ἀπαρίθμηση τῶν πράξεων στὶς ὁποῖες ἀποσυντίθεται γιὰ τὰ δικὰ μου μάτια ἡ κίνηση πὺ σεῖς νοιώθετε ἀδιαίρετη. Ἔτσι ἡ κίνηση πὺ ἔφερε τὸ ἀνθρώπινο γένος, ἡ πιὸ γε-νικὰ τὰ ἀντικείμενα ἀγάπης γιὰ τὸ Δημιουργό, θὰ μπορούσε πολὺ καλὰ νὰ ἀπαιτήσῃ ὄρους πὺ ἀπαιτοῦν ἄλλους, οἱ ὁποῖοι λίγο λίγο συνεπιφέρουν μιὰ ἀπειρία ἄλλων. Εἶναι ἀδύνατο νὰ σκεφτῆ κανεὶς αὐτὸ τὸ πλῆθος χωρὶς νὰ τὸν καταλάβῃ ἕλιγγος ἀλλὰ εἶναι μόνο ἡ ἀνάποδη τοῦ ἀδιαίρετου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ ἀπειρα πολλὰς πράξεις στὶς ὁποῖες ἀποσυνθέτομε μιὰ κίνηση τοῦ χεριοῦ εἶναι καθαρὰ δυνητικὲς, καθωρισμένες ἀναγκα-στικὰ στὴ δυνητικότητά των ἀπὸ τὴν τωρινὴ κίνηση, ἐνῶ τὰ συστατικὰ μέρη τοῦ σύμπαντος, καὶ τὰ μέρη αὐτῶν τῶν μερῶν, εἶναι πραγματικότητες : ὅταν εἶναι ἔμψυχα, ἔχουν μιὰ ἀυθορμη-σία πὺ μπορεῖ νὰ φτάσῃ ἴσαμε τὴν ἐλεύθερη δραστηριότητα. Ἔτσι ἄς μὴ ἰσχυριζόμαστε ὅτι ἡ σχέση τοῦ πολύπλοκου πρὸς τὸ ἀπλὸ εἶναι τὸ ἴδιο στὶς δυὸ περιπτώσεις. Θελήσαμε μόνο νὰ δείξωμε μ' αὐτὴ τὴν προσέγγιση ὅτι τὸ πολύπλοκο, ἀκόμη καὶ τὸ δίχως ὄρια, δὲν εἶναι σημάδι σπουδαιότητος, καὶ ὅτι μιὰ ἀπλὴ ὑπαρξὴ μπορεῖ νὰ ἀπαιτῆ ὄρους πὺ ἡ ἀλυσίδα τους εἶναι ἀτέλειωτη.

Τέτοιο θὰ εἶναι τὸ συμπέρασμα μας. Ἀποδίνοντας τέτοια θέση στὸν ἄνθρωπο καὶ τέτοια σημασία στὴ ζωὴ, θὰ φανῆ πολὺ αἰσιόδοξο. Θὰ προβάλῃ ἀμέσως ὁ πίνακας μὲ τὰ βάσανα πὺ καλύπτουν τὴν περιοχὴ τῆς ζωῆς, ἀπὸ τὸν πιὸ χαμηλὸ βαθμὸ τῆς συνείδησης ἴσαμε τὸν ἄνθρωπο. Μάταια θὰ παρατηρού-σαμε ὅτι στὴ σειρά τῶν ζώων τὰ δεινὰ αὐτὰ δὲν εἶναι ὅπως τὰ σκέπτονται : χωρὶς νὰ πᾶμε ὡς τὴν καρτεσιανὴ θεωρία τῶν ζώων-μηχανῶν, μπορεῖ κανεὶς νὰ εἰκάσῃ ὅτι ὁ πόνος εἶναι ἐξαι-ρετικὰ περιορισμένος σὲ ὄντα πὺ δὲν ἔχουν ἐνεργὸ μνήμη, πὺ δὲν προεκτείνουν τὸ παρελθόν των μέσα στὸ παρόν των καὶ πὺ δὲν εἶναι, μὲ πλήρη τρόπο, πρόσωπα ἢ συνείδησή των εἶναι στὴ φύση τῆς ὑπνοβατικῆς οὔτε οἱ ἡδονές των οὔτε οἱ πόνοι των ἔχουν τίς βαθειὰς καὶ παρατεταμένες ἀπηχῆσεις τῶν δικῶν μας : λογαριάζομε γιὰ πραγματικὸς πόνους ὅσους δοκιμάσαμε σὲ ὄνει-ρο ; Καὶ στὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο ὁ φυσικὸς πόνος δὲν ὀφείλεται πολὺ συχνὰ σὲ ἀπερισκεψία καὶ σὲ ἀπροβλεψία, σὲ πολὺ ἐκλεπτύ-

σμένα γούστα ἢ σὲ τεχνητὲς ἀνάγκες; Ὅσο γιὰ τὴν ἠθικὴ ὀδύνη, τὸ ἴδιο συχνὰ τουλάχιστο τὴν φέρνει τὸ δικό μας λάθος, ὅπως καὶ νάσαι ὅμως δὲ θὰ ἦταν τόσο σφοδρὴ, ἂν δὲν εἴχαμε ὑπερβολικὰ ἐρεθίσει τὴν αἰσθηματικότητά μας, σὲ σημεῖο πού νὰ τὴν κάμωμε νοσηρὴ· ἡ ὀδύνη μας προεκτείνεται καὶ πολλαπλασιάζεται ἀπροσδιόριστα ἀπὸ τὴ διερεύνηση πού τῆς κάνομε μετὴ σκέψη μας. Μὲ λίγα λόγια, θὰ ἦταν εὐκόλο νὰ προσθέσωμε μερικὲς παραγράφους στὴ Θεοδικία τοῦ Λαίμπνιτς. Ἀλλὰ δὲν ἔχομε καμμιά ἐπιθυμία γι' αὐτό. Στὸ φιλόσοφο μποροῦν νὰ ἀρέσουν θεωρίες τέτοιου εἴδους μέσα στὴ μοναξιά τοῦ ἐργαστηρίου του: τί θὰ σκεφτῆ γι' αὐτὲς μπροστὰ σὲ μιὰ μητέρα πού μόλις εἶδε νὰ πεθαίνει τὸ παιδί της; Ὁχι, ἡ ὀδύνη εἶναι μιὰ τρομερὴ πραγματικότητα, καὶ εἶναι ἀστήριχτη αἰσιοδοξία ἐκείνη πού ὀρίζει ἐκ τῶν προτέρων τὸ κακό, ἀκόμη καὶ περιορισμένο σὲ ὅ,τι πραγματικὰ εἶναι, σὰν λιγώτερο καλό. Ἀλλὰ ὑπάρχει μιὰ ἐμπειρικὴ αἰσιοδοξία, πού περιορίζεται ἀπλὰ νὰ διαπιστώνη δυὸ γεγονότα: πρῶτα, ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα κρίνει καλὴ τὴ ζωὴ στὸ σύνολό της, ἀφοῦ ἐπιμένει σ' αὐτήν· ἔπειτα, ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἄκρατη χαρὰ πού ἡ θέση της εἶναι πέρα ἀπὸ τὴν εὐχαρίστηση καὶ τὸν πόνο, πού εἶναι ἡ ὀριστικὴ κατάσταση τῆς ψυχῆς τοῦ μυστικοῦ. Μὲ τὸ διπλὸ αὐτὸ νόημα, καὶ ἀπὸ τὴ διπλὴ αὐτὴ ἀποψη, ἡ αἰσιοδοξία ἐπιβάλλεται, χωρὶς ὁ φιλόσοφος νὰ ἔχη νὰ ἀπολογηθῆ γιὰ τὸ θεό. Θὰ ποῦν ὅτι, ἂν ἡ ζωὴ στὸ σύνολό της εἶναι καλὴ, θὰ ἦταν μολαταῦτα καλύτερη χωρὶς τὴν ὀδύνη, καὶ ὅτι τὴν ὀδύνη δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ τὴ θέλησεν ἓνας θεὸς ἀγάπης; Μὰ τίποτε δὲν ἀποδείχνει ὅτι τὴν ὀδύνη τὴ θέλησαν. Ἐκθέταμε ὅτι ἐκεῖνο πού φαίνεται ἀπὸ μιὰ πλευρὰ σὰν ἀπροσμέτρητη πολλαπλότητα ἀπὸ πράγματα, στὸν ἀριθμὸ τῶν ὁποίων εἶναι ἀλήθεια καὶ ἡ ὀδύνη, μπορεῖ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος νὰ παρουσιαστῆ σὰν ἀδιαίρετη πράξις· ἔτσι πού ἡ διαγραφὴ ἑνὸς μέρους θὰ σήμαινε ἐξαφάνιση τοῦ ὅλου. Θὰ προβάλουν ὅτι τὸ ὅλο θὰ μπορούσε νὰ ἦταν διαφορετικόν, καὶ τέτοιο πού ἡ ὀδύνη νὰ μὴν ἀποτελοῦσε μέρος του· καὶ ὅτι, κατὰ συνέπεια, ἡ ζωὴ, ἀκόμη κι ἂν εἶναι καλὴ, μπορούσε νὰ εἶναι καλύτερη. Καὶ ἀπὸ δῶ θὰ βγάλουν τὸ συμπέρασμα ὅτι, ἂν πραγματικὰ ὑπάρχη ἀρχή, καὶ ἂν αὐτὴ ἡ ἀρχὴ εἶναι ἀγάπη, δὲν δύναται τὰ πάντα, δὲν εἶναι λοιπὸν θεός. Μὰ ἐδῶ ἀκριβῶς εἶναι τὸ ζήτημα. Τί ἀκριβῶς σημαίνει ἡ «παντοδυναμία»; Ἐδείχναμε ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ τίποτε εἶναι κάτι σὰν τὴν ἰδέα ἑνὸς κυκλικοῦ τετραγώνου, ὅτι μὲ τὴν ἀνάλυση ἐξαφανίζεται γιὰ νὰ μὴν ἀφήσῃ πίσω

της παρά μιὰ λέξη μόνο, τέλος ὅτι εἶναι μιὰ ψευδο-ἰδέα. Δὲ θὰ ἦταν τὸ ἴδιο μὲ τὴν ἰδέα τοῦ «ὅλος», ἂν ἰσχυρίζονται ὅτι μὲ τὴ λέξη αὐτὴ δηλώνουν ὄχι μόνο τὸ σύνολο τοῦ πραγματικοῦ, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τὸ σύνολο τοῦ δυνατοῦ ; Στὸ κάτω κάτω ἀναπαριστάνω κάτι, ὅταν μοῦ μιλοῦν γιὰ τὴν ὁλότητα τοῦ ὑπάρχοντος, ἀλλὰ στὴν ὁλότητα τοῦ μὴ ὑπάρχοντος βλέπω μόνο ἓνα ἄθροισμα ἀπὸ λέξεις. Ἐκείνη λοιπὸν ἀπὸ μιὰ ψευδο-ἰδέα, ἀπὸ μιὰ λεκτικὴ ὄντοτητα, συνάγουν καὶ ἐδῶ μιὰ ἀντίρρηση. Ἄλλὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ προχωρήσῃ μακρύτερα : ἡ ἀντίρρηση συνδέεται μὲ ὁλόκληρη σειρά ἀπὸ ἐπιχειρήματα πού ἔχουν μέσα τους ριζικὸ μεθοδικὸ ἐλάττωμα. Κατασκευάζουν ἐκ τῶν προτέρων ὠρισμένην παράσταση, συμφωνοῦν νὰ λένε ὅτι εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ θεοῦ· συνάγουν τότε ἀπ' αὐτὴν τοὺς χαρακτῆρες πού θὰ ἔπρεπε νὰ παρουσιάσῃ ὁ κόσμος· καὶ ἂν ὁ κόσμος δὲν τοὺς παρουσιάσῃ, συμπεραίνουν ἀπ' αὐτὸ ὅτι ὁ θεὸς εἶναι ἀνύπαρχτος. Πῶς νὰ μὴ δῆ κανεὶς ὅτι, ἂν ἡ φιλοσοφία εἶναι ἔργο πείρας καὶ συλλογισμοῦ, πρέπει νὰ ἀκολουθῆ τὴν ἀντίστροφη μέθοδο, νὰ ἐρωτᾷ τὴν πείρα ἀπάνω στὸ τί μπορεῖ νὰ μᾶς μάθῃ γιὰ ἓνα ὄν, ὑπερβατικὸ στὴν αἰσθητὴ πραγματικότητα ὅπως καὶ στὴν ἀνθρώπινη συνείδηση, καὶ νὰ προσδιορίσῃ τότε τὴ φύση τοῦ θεοῦ κἀνοντας συλλογισμοὺς πάνω σὲ ὅ,τι θὰ τῆς ἔχη πεῖ ἡ πείρα ; Ἡ φύση τοῦ θεοῦ θὰ ἐμφανιστῆ ἔτσι μέσα στους ἴδιους τοὺς λόγους πού θὰ ἔχουν γιὰ νὰ πιστέψουν στὴν ὑπαρξὴ του : δὲ θὰ συνάγουν τότε τὴν ὑπαρξὴ του ἢ τὴν ἀνυπαρξία του ἀπὸ αὐθαίρετη ἀντίληψη γιὰ τὴ φύση του. Ἄς συμφωνήσουν σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ θὰ μπορέσουν χωρὶς ἐμπόδιο νὰ μιλοῦν γιὰ τὴ θεϊκὴ παντοδυναμία. Στους μυστικούς, στοὺς ὁποίους ἀκριβῶς ἀπευθυνόμαστε γιὰ τὴν πείρα τοῦ θείου, βρίσκομε ἐκφράσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Εἶναι φανερὸ ὅτι ἐννοοῦν μ' αὐτὲς ἐνέργεια χωρὶς ὅρια πού νὰ μποροῦν νὰ ὀριστοῦν, μιὰ δύναμη νὰ δημιουργῆ καὶ νὰ ἀγαπᾷ πού ξεπερνᾷ κάθε φαντασία. Δὲν ὑποβάλλουν ἀσφαλῶς μιὰ κλειστὴ ἔννοια, ἀκόμη λιγώτερο ὄρισμὸ τοῦ θεοῦ, πού θὰ ἐπέτρεπε νὰ συμπεράνωμε τί εἶναι ἢ τί θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ὁ κόσμος.

Ἡ ἴδια μέθοδος ἐφαρμόζεται σὲ ὅλα τὰ προβλήματα τοῦ ὑπερέραν. Μπορεῖ κανεὶς, μαζὶ μὲ τὸν Πλάτωνα, νὰ θέσῃ ὄρισμὸ τῆς ψυχῆς πού νὰ τὴν κἀνῃ ἀδιάλυτη γιὰτὶ εἶναι ἀπλή, ἀδιάφθορη γιὰτὶ εἶναι ἀδιαίρετη, ἀθάνατη ἐξ αἰτίας τῆς οὐσίας της. Ἀπὸ κεῖ θὰ περάσῃ, μὲ τὸ δρόμο τῆς παραγωγῆς, στὴν ἰδέα μιᾶς πτώσης τῶν ψυχῶν μέσα στὸ Χρόνο, ἔπειτα στὴν ἰδέα

τῆς ἐπιστροφῆς στὴν Αἰωνιότητα. Τί νὰ ἀπαντήσωμε σὲ κεῖνον ποὺ θὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν ἔτσι προσδιορισμένη ὑπαρξὴ τῆς ψυχῆς ; Καὶ πῶς τὰ προβλήματα τὰ σχετικὰ μὲ μιὰ πραγματικὴ ψυχὴ, μὲ τὴν πραγματικὴ πρωταρχὴ τῆς, μὲ τὴν πραγματικὴ μοῖρα τῆς, θὰ μποροῦσαν νὰ λυθοῦν σύμφωνα μὲ τὴν πραγματικότητα, ἢ ἀκόμη καὶ νὰ τεθοῦν μὲ ὄρους πραγματικότητας, τὴν ὥρα ποὺ οἱ φιλόσοφοι στοχάστηκαν ἀπλῶς μιὰ ἀντίληψη, μπορεῖ κενὴ ἀπὸ πνεῦμα, ἢ παίρονοντας τὴν καλύτερη ὄψη, ὠρισαν συμβατικὰ τὸ νόημα τῆς λέξης τὴν ὁποία ἡ κοινωνία ἔγραψε πάνω σὲ μιὰ διατομὴ τοῦ πραγματικοῦ, καμωμένη γιὰ τὴν εὐκολία τῆς συνεννόησης ; Ἔτσι καὶ ἡ βεβαίωση μένει στεῖρα ὅσο καὶ ὁ ὀρισμὸς ἦταν αὐθαίρετος. Ἡ πλατωνικὴ ἀντίληψη δὲν ἔκαμε νὰ προοδεύσῃ οὔτε βῆμα ἢ γνώση μας γιὰ τὴν ψυχὴ, καὶ ἄς τὴ μελέτησαν δυὸ χιλιάδες χρόνια τώρα. Ἦταν τελειωτικὴ ὅπως ἡ ἀντίληψη γιὰ τὸ τρίγωνο, καὶ γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους. Πῶς νὰ μὴ δῆ κανεὶς ὅμως ὅτι, ἂν πραγματικὰ ὑπάρχῃ πρόβλημα τῆς ψυχῆς, θὰ πρέπει νὰ τεθῆ μὲ ὄρους πείρας, καὶ ὅτι μὲ ὄρους πείρας προοδευτικὰ, ἀλλὰ πάντα μερικὰ, θὰ λυθῆ ; Δὲ θὰ ξαναγυρίσωμε ἐδῶ σὲ θέμα ποὺ μᾶς ἀπασχόλησε ἄλλοῦ. Ἄς ὑπενθυμίσωμε μόνο ὅτι ἡ παρατήρηση, μὲ τὶς αἰσθήσεις καὶ μὲ τὴ συνείδηση, σὲ κανονικὰ γεγονότα καὶ σὲ νοσηρῆς καταστάσεις μᾶς ἀποκαλύπτει τὴν ἀνεπάρκεια τῶν φυσιολογικῶν ἐξηγήσεων τῆς μνήμης, τὴν ἀδυναμία νὰ ἀποδώσωμε στὸν ἐγκέφαλο τὴ διατήρηση τῶν ἐνθυμημάτων, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τὴ δυνατότητα νὰ ἀκολουθήσωμε τὰ ἴχνη τῶν διαδοχικῶν διευρύνσεων τῆς μνήμης, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ περισφίγγεται γιὰ νὰ ἀφήσῃ διέξοδο σὲ ὅ,τι εἶναι αὐστηρὰ ἀναγκαῖο στὴν παροῦσα ἐνέργεια, ὡς τὸ ἀκρότατο ἐπίπεδο ὅπου ξεδιπλώνει ὀλόκληρο τὸ ἀφθαρτοπαρελθόν : ἔλέγαμε μεταφορικὰ ὅτι ἔτσι πηγαίναμε ἀπὸ τὴν κορυφὴ στὴ βάση τοῦ κῶνου. Ὁ κῶνος μόνο μὲ τὴν αἰχμὴ του παρεμβάλλεται μέσα στὴν ὕλη ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἀφήνομε τὴν αἰχμὴ, μπαίνομε σὲ ἓνα νέο πεδίο. Ποιὸ εἶναι ; Ἄς ποῦμε ὅτι εἶναι τὸ πνεῦμα, ἄς μιλήσωμε ἀκόμη, ἂν θέλετε, γιὰ ψυχὴ, ἀλλὰ μετασχηματίζοντας τότε τὴν ἐργασία τῆς γλώσσας, βάζοντας κάτω ἀπὸ τὴ λέξη ἓνα σύνολο πείρας καὶ ὄχι ἓναν αὐθαίρετο ὀρισμὸ. Ἀπὸ τούτῃ τὴν πειραματικὴ ἐμβάθυνση θὰ συμπεράνωμε τὴ δυνατότητα, ἀκόμη καὶ τὴν πιθανότητα μιᾶς ἐπιβίωσης τῆς ψυχῆς, ἀφοῦ θὰ ἔχωμε παρατηρήσει καὶ θὰ ἔχωμε σχεδὸν ἀγγίξει μὲ τὸ δάχτυλο, ἀπὸ ἐδῶ κάτω, κάτι ἀπὸ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς σχετικὰ μὲ τὸ σῶμα. Θὰ εἶναι μιὰ μόνο ἀποψη τῆς ἀν-

εξαρτησίας της· θὰ εἴμαστε μὲ πολλὴ ἀτέλεια πληροφορημένοι γιὰ τοὺς ὅρους τῆς ἐπιβίωσης, καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴ διάρκειά της : εἶναι γιὰ λίγον καιρὸ, εἶναι γιὰ πάντα ; Ἀλλὰ θὰ ἔχουμε τουλάχιστο βρεῖ ἓνα σημεῖο στὸ ὅποιο ἡ πείρα ἔχει λαβή, καὶ μιὰ ἀδιαφιλονείκητη βεβαίωση θὰ εἶναι δυνατὴ, ὅπως καὶ μιὰ ἐνδεχόμενη πρόοδος στὴ γνώση μας. Αὐτὰ γιὰ ὅ,τι θὰ ὀνομάζουμε πείρα ἐκ τῶν κάτω. Ἄς μεταφερθοῦμε τότε ψηλά· θὰ ἔχουμε πείρα ἄλλου εἴδους, τὴ μυστικὴ διαίσθησις. Οἱ δύο, τώρα, αὐτὲς πείρες ἀνταμώνουν ; Ἡ ἐπιβίωση ποὺ φαίνεται ἀσφαλισμένη σὲ ὅλες τὶς ψυχὰς ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, ἀπὸ δῶ κάτω, μεγάλο μέρος τῆς ἐνέργειάς των εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ σῶμα, συγχωνεύεται μὲ κείνην στὴν ὁποία ἔρχονται, ἀπὸ δῶ κάτω, νὰ παρεμβληθοῦν οἱ προνομιούχες ψυχὰς ; Μόνο ἡ προέκτασις καὶ ἡ ἐμβάθυνσις σ' αὐτὲς τὶς δύο πείρες θὰ μᾶς τὸ μάθουν : τὸ πρόβλημα πρέπει νὰ μείνῃ ἀνοιχτό. Ἀλλὰ εἶναι κάτι νὰ ἔχουμε ἐπιτύχει, σὲ οὐσιαστικὰ σημεῖα, ἀποτέλεσμα μὲ πιθανότητα ἱκανὴ νὰ μεταβληθῇ σὲ βεβαιότητα, καὶ γιὰ τὸ ὑπόλοιπο, γιὰ τὴ γνώση τῆς ψυχῆς καὶ τῆς μοίρας της, τὴ δυνατότητα γιὰ ἀτέλειωτη πρόοδο. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ λύσις αὐτὴ δὲ θὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν πρώτη στιγμὴ οὔτε τὴ μιὰ οὔτε τὴν ἄλλη ἀπὸ τὶς δύο σχολὰς ποὺ διαμάχονται γύρω στὸν ὅρισμό τῆς ψυχῆς ἐκ τῶν προτέρων μὲ κατηγορηματικὴ βεβαίωση ἢ ἄρνησις. Ἐκεῖνοι ποὺ ἄρνοῦνται γιὰτὶ δὲ θέλουν νὰ ὑψώσουν σὲ πραγματικότητα μιὰ οἰκοδομὴ ἴσως ἀδειανὴ ἀπὸ πνεῦμα, θὰ ἐπιμείνουν στὴν ἄρνησίν των, ἀκόμη καὶ μπροστὰ στὸ πείραμα ποὺ τοὺς προσκομίζουν, πιστεύοντας ὅτι πρόκειται πάλι γιὰ τὸ ἴδιο πρᾶγμα. Ἐκεῖνοι ποὺ βεβαιώνουν, μόνο περιφρόνησις θὰ νοιώσουν γιὰ ἰδέες ποὺ μόνες τους διακηρύσσουν ὅτι εἶναι προσωρινὰ καὶ ἐπιδεχτικὰ γιὰ τελειοποίησιν· θὰ δοῦν σ' αὐτὲς, μόνο, τὴ δική τους θέσις, ἀλλὰ ἐλαττωμένη καὶ σὲ κατάστασις φτώχειας. Θὰ χρειαστοῦν καιρὸ νὰ καταλάβουν ὅτι ἡ θέσις των βγῆκε, ὅπως εἶναι, ἀπὸ τὴν τρέχουσα γλῶσσα. Ἡ κοινωνία ἀκολουθεῖ ἀσφαλῶς κάποιες ὑποβολὰς τῆς ἐσωτερικῆς πείρας ὅταν μιᾶ γιὰ τὴν ψυχὴ· ἀλλὰ σφυρηλάτησε αὐτὴν τὴ λέξις, ὅπως ὅλες τὶς ἄλλες, γιὰ τὴ δική της μόνο εὐκολία. Ἐδήλωσε μ' αὐτὴν κάτι ποὺ εἶναι ἀντίθετο στὸ σῶμα. Ὅσο περισσότερο ριζικὴ θὰ εἶναι ἡ διάκρισις, τόσο καλύτερα θὰ ἀνταποκρίνεται ἡ λέξις στὸν προορισμό της : ἔ λοιπόν, δὲ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι πιὸ ριζικὴ παρὰ ἂν τὶς ἰδιότητες τῆς ψυχῆς τὶς κάμουν καθαρὰ καὶ ξάστερα ἀρνήσεις τῶν ἰδιοτήτων τῆς ὕλης. Τέτοια εἶναι ἡ ἰδέα ποὺ πάρα πολὺ συχνὰ ὁ φιλόσοφος τὴ δέχτηκε ἐν-

τελῶς ἔτοιμη ἀπὸ τὴν κοινωνία μὲ τὴ μεσολάβηση τῆς γλώσσας. Φαίνεται νὰ ἀντιπροσωπεύη τὴν πιὸ τέλεια πνευματικότητα, ἀκριβῶς γιατί πηγαίνει ὡς τὴν ἄκρη κάποιου πράγματος. Ἄλλὰ αὐτὸ τὸ πρᾶγμα εἶναι μόνο ἄρνηση. Δὲ βγάζει κανεὶς τίποτε ἀπὸ τὸ κενό, καὶ ἡ γνώση τέτοιας ψυχῆς φυσικὰ εἶναι ἀνίκανη γιὰ πρόοδο—χωρὶς νὰ ὑπολογίσωμε ὅτι ἡ ἰδέα αὐτὴ ἀποδίνει ἦχο κενοῦ, ὅταν μιὰ ἀνταγωνιστικὴ φιλοσοφία χτυπᾷ στὰ πλευρά της. Πόσο καλύτερα δὲ θὰ ἄξιζε νὰ ἀναφέρεται κανεὶς στὶς ἀκαθόριστες ὑποβολές τῆς συνείδησης, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ξεκίνησε, νὰ τὶς ἐμβαθύνη καὶ τὰ τὶς ὀδηγήσῃ ὡς τὴν καθαρὴ διαίσθηση! Αὐτὴ εἶναι ἡ μέθοδος πού ἐμεῖς συνιστοῦμε. Ἄκόμη μιὰ φορὰ δὲ θὰ ἀρῆσῃ οὔτε στὴ μιὰ οὔτε στὴν ἄλλη σχολή. Κινδυνεύουν μὲ τὴν ἐφαρμογὴ της νὰ πιαστοῦν ἀνάμεσα στὸ δέντρο καὶ τὸ φλοιό του. Ἄλλὰ δὲ σημαίνει. Τὸ φλοῦδι θὰ σκάσῃ, ἂν τὸ γέρι-
κο δέντρο φουσκώσῃ ἀπὸ νέα ὄθηση χυμοῦ.

